

ԶՈՀՐԱԲ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԿԻՂԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՆԳՐՎԱՆԱԾ ԵՎՐՈՊԱՅԻՆԵՐԻ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԱՐՏԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Կիլիկյան Հայաստան, առօրեականություն, արտամուսնական պայմանագիր, ջենովացի, առևտրական, Դատաստանագիրք, կտակ:

Հանրահայտ է, որ Կիլիկյան Հայաստանի վերնախավի շատ ներկայացուցիչներ, հատկապես սկսած Լևոն Ա Մեծագործից (1198-1219), ամուսնական սերտ կապեր են հաստատել ժամանակի հզոր թագավորությունների ու կայսրությունների արքայական դինաստիաների հետ: Օրինակ, 1316 թ. Հայոց արքա Օշինն (1308-1320) ամուսնացել էր Ռոբերտ Անժուացու եղբոր դստեր՝ Հովհաննայի (Ժաննա-Իրեն) հետ, իսկ նրա որդին՝ Լևոն Ե-ն (1320-1341) էլ, իր հերթին, ամուսնացած էր Նեապոլյան Սիցիլիայի թագավորության հակառակորդ՝ Արագոնի թագավորների իշխանության տակ գտնվող Սիցիլիայի մյուս թագավորության միակետ Ֆրեդերիկ III-ի (1296-1337)¹ դստեր՝ Կոնստանսի հետ: Սակայն ուսումնասիրողների ուշադրությունից հիմնականում դուրս են մնացել կիլիկյան քաղաքներում բնակություն հաստատած ինչպես ազնվական, այնպես էլ հասարակ ծագում ունեցած եվրոպացիների և տեղացիների միջև հարաբերությունները, անձնական ու առօրյա կյանքը:

1201 թ.-ից սկսած Լևոն Ա-ը մեկը մյուսի հետևից առևտրական արտոնագրեր շնորհեց Վենետիկի ու Ջենովայի Հանրապետությունների դեսպաններին՝ մի քայլ, որը Կիլիկիայի հայկական պետությանը դուրս բերեց միջազգային հարաբերությունների բոլորովին նոր, ավելի բարձր մակարդակի վրա: Իտալական, իսպանական ու հարավ-ֆրանսիական տասնյակ քաղաքներից Կիլիկիա ժամանող վաճառականները, ինչպես նաև տարաբնույթ մասնագիտությունների

¹ 1282 թ. Արագոնի թագավոր Պեդրո III-ը (1276-1285) ներխուժում է Սիցիլիայի թագավորություն, որտեղ իշխում էին Ֆրանսիայի Կապետինգյան արքայատոհմին ազգակից Անժուի թագավորական տան ներկայացուցիչները: Սիցիլիայի թագավորությունը արոճվում է երկու մասի. բուն Սիցիլիա կղզին ընդգրկող տարածքում, որն անցնում է Արագոնի թագավորության հովանու տակ, ձևավորվում է Սիցիլիայի մի նոր թագավորություն, որը հայտնի է Տրինակրիայի թագավորություն անվամբ. մյուս՝ մայրցամաքային հատվածում, պահպանվում է ֆրանսիական թագավորների իշխանությունը, որտեղ առաջացած միապետությունը թեև նույնպես հանդես է գալիս որպես Սիցիլիայի թագավորություն, սակայն պատմության մեջ հայտնի է Նեապոլիտանական թագավորություն անվանումով: Ի դեպ, Ֆրեդերիկ III-ը վերոնշյալ Պեդրո III Արագոնցու որդին էր (**Runciman S., The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth century, Cambridge, 1992, p. 242-280**):

տեր անձինք բնակություն էին հաստատել Այաս, Սիս, Կոռիկոս, Մամեստիա և Տարսոն քաղաքներում, որոնցից յուրաքանչյուրում հատկացվում էին տարածքներ՝ եկեղեցիների, տների, հյուրանոցների և դատարանների կառուցման համար: Պայմանագրում կանոնակարգվում էին նաև դատական գործերի հետ կապված խնդիրներ: Օրինակ, 1215 թ. Լևոն Ա-ը վերահաստատում է նախորդ պայմանագիրը՝ ջենովացիներին հնարավորություն ընձեռելով մեկ ամբողջ փողոց ունենալ Տարսոն քաղաքում: Իրենց թաղամասերում նորաբնակները կարող էին կառուցել բաղնիքներ, պարտեզներ, այգիներ, խանութներ և անհրաժեշտ այլ շինություններ: Վ. Լանգլուան իրավացիորեն նկատում է, որ ջենովական համայնքը Կիլիկյան Հայաստանում մեծ քանակությամբ շինություններ է ունեցել և նույնիսկ իր օրերում դեռևս պահպանվել են կառույցներ, որոնց տեղի բնակիչներն անվանում էին «ջենովական»²: Կիլիկյան Հայաստանում եվրոպացիների մյուս խոշոր շինություններից հիշատակության են արժանի նաև ապրանքային պահեստները, որոնք կարող էին լինել նրանց հյուպատոսության ենթակայության տակ (*magassenum communis Ianue*), ինչպես և մասնավոր սեփականություն (*magassenum Lanfranci Cebe, Octoloini de Planis*)³: Կիլիկյան Հայաստանում ջենովացիների կառուցած եկեղեցիներից առավել շատ հիշատակվում է Այասում գտնվող Սուրբ Լավրենտիոսը⁴: 1322 թ. Ավինյոնում գրառված պապական Կուրիայի փաստաթղթերի ժողովածուում առանձնանում է մի հրաման՝ ուղղված Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքի ջենովական եկեղեցում հաստատված իրենց արքեպիսկոպոսին, որտեղ, բացի Ս. Լավրենտիոսից, հիշատակված է նաև Մամեստիայում գտնվող ևս մի կաթոլիկ եկեղեցի⁵:

Գրեթե անհնարին խնդիր է ամբողջական տվյալներ ստանալ Կիլիկյան Հայաստանում հանգրվանած եվրոպացիների ճշգրիտ թվաքանակի մասին: Եվ, եթե Այասում նոտարական գործակալների գրառած փաստաթղթերի շնորհիվ կարելի է ընդհանուր պատկերացում կազմել այդ քաղաքում գործունեություն

² Langlois V., *Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens*, Venise, 1863, p. 105-109, 126-128, **Նույնի**՝ *Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie*, Paris, 1860, p. 74, **Balletto L.**, “Il commercio Armeno-Italiano (secoli XIII-XV)”, *Roma-Armenia*, Edizioni de Luca, Roma, 1999, p. 185.

³ **Balletto L.**, *Notai Genovesi in Oltremare, atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*, Genova, 1989, B. N 68, 130, 131, **Desimoni C.**, *Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto*, Archives de l'Orient latin, T. II, Paris, 1884, p. 84, **Ալիշան Ղ.**, *Սիսուան, Վեներիկ*, 1885, էջ 362:

⁴ **Balletto L.**, *Notai Genovesi in Oltremare*, p. 198.

⁵ **Jean XXII (1316-1334)**, *Lettres Communes, analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican par Mollat G.*, T. IV, Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, Paris, 1910 p. 163.

ծավալած եվրոպացիների մասին, ապա Տարսոնի, Մամեստիայի և կիլիկյան այլ քաղաքների պարագայում թվային որոշակի տվյալներ ընդհանրապես հնարավոր չէ ստանալ:

Կարևոր խնդիր է պարզել, թե եվրոպացիները որքան ժամանակով էին հանգրվանում կիլիկյան քաղաքներում՝ հնարավորինս առանձնացնելով տեղական բնակչության հաստատած անձանց: Մուրհակների մանրագնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրանցից շատերին կարելի է հանդիպել ժամանակային բավական մեծ տարբերությամբ (մի քանի ամսից մինչև մի քանի տարի) կիլիկյան Հայաստանում կնքված զանազան գործարքներում, ինչը վկայում է եթե ոչ մշտական, ապա երկարատև բնակչության մասին: 1277 թ. Այասում ձևակերպված նոտարական գործերում գրանցված 213 անձնանունների (մեծ մասամբ՝ ջենովացիներ) 8,4 %-ը (18 անձինք) հանդիպում է նաև 1274 թ. փաստաթղթերում: Իսկ 1279 թ. անձնանունների շուրջ 29 %-ը (64 անձնանուն) նախապես հիշատակված է 1274 և 1277 թթ.⁶: Անդրադառնալով Ղևոնդ Ալիշանի մեջբերած Հակոբոս Ռեքսին՝ նկատենք, որ Ջենովայից ժամանած այս առևտրականի անունը գրանցված է Այասում հինգ տարվա կտրվածքով, ընդ որում՝ տարբեր ամիսներին կնքված մեծաքանակ գործարքներում⁷: Կարելի է փաստել, որ ջենովացի ազնվականներն Այասում ամիսներ և նույնիսկ տարիներ էին անցկացնում: Ընդամենը երեք տարվա նոտարական գործերում հաշվվում է Այասում կառուցված ավելի քան 40 տուն, որոնց մեծ մասում բնակվել կամ էլ ուղղակի սեփականատերեր են եղել հենց այդ ազնվական ընտանիքների անդամները⁸:

Այդքան տևական ժամանակով իրենց հայրենիքից հեռու կիլիկիայում ապրելով, իրենց կյանքը հնարավորինս լիարժեք դարձնելու համար, բնականաբար, այդ մարդիկ, եթե ոչ ամուսնանալու, ապա գոնե արտամուսնական որոշակի կյանք ունենալու կարիք էին զգալու: Այդ առիթով Ղ. Ալիշանն իտալական դիվաններից առանձնացրել է արժեքավոր մի շարք տեղեկություններ. «Գուշակի յասացելոցս՝ զի ոչ միայն բազում ազգաց լեզուք լսեին յԱյաս, այլև խնամութիւնք և կենակցութիւնք լինէին Հայոց ընդ արևմտեայցդ...»⁹: Եվ իրոք, սկզբնաղբյուրներում հանդիպում են հայ կանանց հետ ջենովացիների ամուսնության օրինակներ: Այսպես, 1274 թ. հունվարի 31-ին գրառված նոտարա-

⁶ Otten-Froux C., “L’Aïas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d’après les notaires génois”, *Medieval Levant. Studies in Memory of Eliyahu Ashtor (1914-1984)*, Haifa, 1988, p. 152, Racine P., “L’Aïas dans la seconde moitié du XIIIe siècle”, *Rivista di bizantinistica*, N 2, 1992, p. 190.

⁷ Balletto L., *Notai Genovesi in Oltremare*, A. N 70, 72, 73, 74. B. N 30, 40, 60.

⁸ “Domus Guisulfini de Guisulfo, domus qua habitat Conradus Picamilius, domus qua habitat Opecinus Tartaro, domus qua habitat Phlipona de Grimaldis...de Ayacium de Armenia” (Balletto L., *Notai Genovesi in Oltremare*, pp. 181-182, 403-405).

⁹ Ալիշան Ղ., *Սխուան*, էջ 371:

կան գործից պարզ է դառնում, որ Յանուինո դե Դոմո անունով ջենովացին ամուսնացած է եղել Ալիս անունով հայուհու հետ (...*dama Alix, uxor Ianuini de Domo...*)¹⁰: Ի դեպ, դե Դոմոն այնքան հաճախ է հիշատակված միմյանցից ժամանակային բավական մեծ միջակայքում կազմված նոտարական բազմաթիվ գործերում, որ, ըստ ամենայնի, Այասում նա մշտական բնակություն է հաստատել¹¹: Դատելով փաստաթղթի որոշ կարևոր մանրամասներից, Յանուինո դե Դոմոն եղել է ազնվական և բավական բարձր դիրք է զբաղեցրել առնվազն Այասի ջենովական համայնքում: Այսպես, օժիտին վերաբերող հիշյալ պայմանագիրը դե Դոմոն կնքել է որպես Կիլիկյան Հայաստանի արքայի ծովակալ ներկայացված Ջովաննի Ակվաֆրիգիդայի հետ (...*Ego Ianuinus de Domo confiteor tibi Iohanni Aquefrigide, admirato domini regis Armenie...*): Ընդ որում, պայմանագիրը կնքվել է Այասում ջենովական հյուպատոսարանի շենքում, իսկ որպես վկա հանդես է եկել ինքը՝ հյուպատոս Ֆիլիպինո Տարտարոն (...*Actum Ayacio, in logia Ianuensium, ubi regitur curia consulatus... Testes dominus Filipinus Tartaro, consul Ianuensium in regno Armenie...*)¹²: Նոտարական գործերում գտնում ենք ինն ամիս հետո՝ 1274 թ, ապրիլի 9-ին կնքված մեկ այլ փաստաթուղթ, որտեղ Ալիսը իր իրավաբան Ջովաննի Դորիային կարգադրում է գանձել 250 սառակինոսյան հայկական բյուզանդ գումարը, որը կապված էր իր օժիտի և արդեն հանգուցյալ ամուսնու ունեցվածքի հետ: Ստացվում է, որ նախորդ պայմանագրի կնքումից ինն ամսվա ընթացքում Յանուինո դե Դոմոն մահացել էր, ինչը վերջնականապես փաստում է Այասում վերջինիս մշտական բնակություն հաստատելու փաստը: Ալիսի հայ լինելու մասին բոլոր կասկածները վերանում են, երբ կարդում ենք, որ նշյալ փաստաթղթի տեքստի իր մասը նա գրել է հայերեն¹³, և այն թարգմանվել է:

Եվս մի օրինակում ջենովացի Գվիլելմո Լավորաբեմի կինը՝ ոմն Աստեքսանան (*Astexana*) էր, որին Ղ. Ալիշանը ներկայացնում է հայկական Աշխեն կամ Աստեղանի անուններով: Հատկանշական է հետևյալ մանրամասը. 1279 թ. օգոստոսի 16-ին կազմվել է Գվիլելմոյի կտակը, որտեղ կնոջը և որդուն իր ողջ ունեցվածքը, անշարժ և շարժական գույքը կտակելուց բացի, նա ցանկացել էր, որ իր թաղման արարողությունները կատարվեն Այասի Ս. Լավրենտիոս եկեղեցում, որի տարածքում, ըստ ամենայնի, եղել է ջենովացիների գերեզմանա-

¹⁰ **Balletto L.**, *Notai Genovesi in Oltremare*, A. N 14, **Ալիշան Ղ.**, *Միսուան*, էջ 371, **Otten-Froux C.**, “L’Aïas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d’après les notaires génois”, p. 155:

¹¹ **Balletto L.**, *Notai Genovesi in Oltremare*, A. N 14, 34, 34a, 60, 63, 65, 76, 84, 108. B. N 9, 25, 119, p. 384, **Ալիշան Ղ.**, *Միսուան*, էջ 371, **Otten-Froux C.**, “L’Aïas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d’après les notaires génois”, p. 148”:

¹² **Balletto L.**, *Notai Genovesi in Oltremare*, A. N 14, **Ալիշան Ղ.**, *Միսուան*, էջ 371, **Otten-Froux C.**, “L’Aïas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d’après les notaires génois”, p. 148.

¹³ **Balletto L.**, *Notai Genovesi in Oltremare*, B. N 119, **Ալիշան Ղ.**, *Միսուան*, էջ 371:

տունը (...sepulchrum meam elligo apud ecclesiam Beati Laurentii in Aycio... Item lego et dimitto damam Astexanam, uxorem meam, donam {et} dominum omnium bonorum meorum, mobiliu et immobiliu...): Փաստաթուղթը կազմվել է այն տանը, որտեղ ապրել է Գվիլելմոն¹⁴:

1279 թ. մարտի 28-ի մի հանձնարարական-մուրհակում ծագումով դե Մուրտա ջենովական ազնվական տոհմից ունի նիկոլոզոյի կին է հանդես եկել Ֆրանկա Դիգինան (տիկի¹⁵): Միևնույն օրվա՝ օժիտի տրամադրմանը վերաբերող հաջորդ փաստաթղթում հիշատակված է նիկոլոզոյի և Ֆրանկայի դուստր Ալասիան, որն ամուսնացած էր ջենովացի Բենեդետտո Մալոչելոյի հետ: Այս փաստաթուղթը կազմվել է նիկոլոզո դե Մուրտայի տանը (...in domo dicti Nicolai.)¹⁶:

1279 թ. մարտի 31-ին Այասում ջենովացի Հակոբոս Պորկոյի և Կերասիա կիլիկիացի անունով մի կնոջ միջև ստորագրվել էր արտամուսնական համաբնակության պայմանագիր¹⁷: Կերասիան խոստանում էր Պորկոյի հետ մշտական ապրել նրա տանը, որպես լավ կին (...tanquam bona femina...) բավարարվել իրեն տրվող սննդով, հագուստով ու կոշիկով և միաժամանակ լուծել տան հետ կապված կենցաղային զանազան խնդիրներ: Իր հերթին Հակոբոս Պորկոն պարտավորվում էր ապահովել նրա տարատեսակ կարիքները և վճարել 400 հայկական նոր դրամ գումար¹⁸: Խիստ հատկանշական է պայմանագրում տեղ գտած այն կետը, ըստ որի, եթե հանկարծ Կերասիան համարձակվի մարմնական կապ ունենալ այլ տղամարդու հետ, ապա նա կպատժվի խոստագույնս, ընդհուպ Հակոբոսը կարող է հրամայել կտրել նրա քիթը, ձեռքը և այլն: Ուշագրավ է, որ պայմանագրի այս կետը գրեթե ամբողջովին համընկնում է Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքի» համապատասխան հոդվածի հետ: Այսպես, անդրադառնալով ամուսնական դավաճանությանը՝ Սմբատ Սպարապետը սահմանում է հետևյալ օրենքը. «Եթե ումեք կին ի բողոթեան բռնվի, եւ կամ մարդ ցուլ առ ինքն՝ նա պատեհ է ստուգութեամբ քննել զճշմարիտն՝ թէ կինն զցուլն է հարկել ու խաբել, թէ ցուլն զկինն: Եւ թէ ցուլն զկինն լինի խաբել ու բերել ի յայլոց տուն՝ նա յայս տեղս արեւնքս դժար սաստէ հրամայել, զի գրել է որ մեռնի, կամ ի պակասն զձեռն կտրեն, առաւել թէ ի կահրայ բան լինի այրել: Ապա թէ անայր կին լինի լել, եւ խոստացել լինայ թէ՛ պսակվիմ ընդ քեզ, ու այնով լինայ խաբել զկինն՝ նա ճարն է որ պսակվի. ու եփ պսակվի՛ նա տուժանք շպարտի:

¹⁴ Balletto L., *Notai Genovesi in Oltremare*, B. N 124, Ալիշան Գ., *Սիսուան*, էջ 371:

¹⁵ Balletto L., *Notai Genovesi in Oltremare*, B. N 102.

¹⁶ Նույն տեղում, B. N 103:

¹⁷ Նույն տեղում, B. N 108, 117: Նույնի՝ «Genovesi a Laiazzo: il caso di Cerasia Ciciliana (1279)», *Atti dell'Accademia Ligure di Scienze e Lettere*, XLII, Genova, 1985, p. 191, 193, 195):

¹⁸ Նույնի՝ *Notai Genovesi in Oltremare*, B. N 108, 117, Epstein S. A., «The Medieval Family: A Place of Refuge and Sorrow», *Medieval Families: Perspectives on Marriage, Household, and Children*, ed. Neel C., Toronto, 2004, p. 411-412:

Ապա թէ կինն լինի խաբել զցուլն՝ նա խրատն ու մեծ տուժանք ի կնկանն դեհն է. ու այրկանն կամաւք խրատվի կինն՝ քանի նորա ձեռն աժեհայ, եւ այս քիթն լինի:

Նոյնպէս եւ թէ ընդ անասուն բռնեն. կտրեն զերկուքն զձուքն եւ զձեռն, եւ ապա յեկեղեցին տան որ քաւէ»¹⁹:

Սմբատ Սպարապետի այս հոգվածում սահմանված պատիժը գրեթե նույնական է այն պատժին, որը սահմանվել էր Պորկոյի և Կերասիայի հարաբերությունների պարագայում: Սակայն հարկ է նկատել, որ, չնայած կիրիկյան քաղաքներում հենց իր՝ Սմբատ Սպարապետի կյանքի տարիներին ապրում էին հազարավոր եվրոպացիներ, սակայն «Դատաստանագրքում» նա բացարձակ չի անդրադարձել նրանց, պետք է ենթադրել, որ եվրոպացիները Կիրիկյան Հայաստանում գոնե մասնավոր հարցերի պարագայում դուրս էին մնում հայկական պետության օրենսդրական դաշտից: Խնդրին անդրադարձած Լ. Բալլետոն, վերլուծելով Կերասիայի անվան ծագումը, կարծիք է հայտնում, որ վերջինս կամ հայ է եղել, կամ հույն²⁰: Արդեն վերը նշել ենք, որ Կիրիկյան Հայաստանից Ջենովայի Հանրապետությանը տրված արտոնագրերում ջենովացիներին մշտապես տարածք էր հատկացվում սեփական դատարան կառուցելու համար: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Կերասիան կարող էր հրաժարվել պայմանագրից միայն այն դեպքում, եթե ընդունվեր որևէ միաբանություն՝ որպես միանձնուհի: Հակոբոս Պորկոյի անվանը կրկին հանդիպում ենք ավելի քան երկու տասնամյակ անց՝ 1302 թ. օգոստոսի 8-ին, Ֆամագուստայում նրա համար կազմված կտակ-փաստաթղթում, որտեղ նա արդեն ներկայացված է որպես Կիպրոսի բնակիչ: Սակայն կտակում արձանագրված մի շարք փաստեր հուշում են, որ Պորկոն մինչ այդ բավական երկար ժամանակ ապրել է Կիրիկյան Հայաստանում: Նախ նշվում է, որ Հակոբոսն արդեն ուներ օրինական կին՝ Ալիս անունով, որին նա կտակում էր Այասում գտնվող իր տունը: Ապա հիշատակված են այն անձինք, որոնց հանդեպ Պորկոն ուներ որոշակի պարտավորություններ. նրանց թվում հանդիպում են մի քանի ջենովացիներ, որոնք ևս Կիրիկյան Հայաստանի բնակիչներ էին²¹:

Բացառիկ տեղեկություն է պարունակում 1288 թ. Լևոն Բ-ի (1269-1289) ջենովացիներին շնորհած արտոնագիրը. «Եւ ճընուվեզ, որ լինի յերկիրս բնակութեամբ իր կենալն, ու ստանայ հայրենիք, որ լինի ի կընկան դեհայց կամ ի մեր թագաւորութէնես տուրք, ու մեռնի անտիաթիկ ու անժառանգ, նա յիր ինչքն զարդ ի հայրենեստներոյն՝ դառնայ իգումնին ձեռք, և հայրենիքն դառնայ ի պարոնութեանն ի ձեռքն»²²: Այսինքն, եթե Կիրիկյան Հայաստանում բնա-

¹⁹ Langlois V., *Le Trésor des chartes d'Arménie*, p. 158.

²⁰ Balletto L., "Genovesi a Laiazzo: il caso di Cerasia Ciciliana (1279)", pp. 191, 193, 195).

²¹ Pavoni R., *Notai genovesi in Oltremare, Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio - 27 ottobre 1301)*, Genova, 1982, B., N 281.

²² Langlois V., *Le Trésor des chartes d'Arménie*, p. 158.

կուլթյուն հաստատած ջենովացին մահանար առանց ժառանգ թողնելու և նախապես կտակ կազմելու, ապա նրա ունեցվածքն անցնելու էր ջենովական հյուպատոսությանը, բացառությամբ այն մասի, որ նա ստացել էր իր կնոջից կամ էլ հայկական իշխանություններից, որոնք վերագարձվելու էին կիրիկյան պետությանը: Անշուշտ, հողվածում նկատի է առնվել տեղացի կանանց հետ ամուսնություն պարագան, այլապես, եվրոպացի կնոջ դեպքում պայմանագրի վերոնշյալ կետը պարզապես իմաստազրկվում էր: Ի դեպ, ևս մեկ անգամ անդրադառնալով Հակոբոս Պորկոյի և Կերասիայի դեպքին, նշենք, որ այս հանգամանքը հաստատում է, որ Կիրիկյան Հայաստանում օտարերկրացիների և տեղի բնակիչների իրավական դաշտերը հստակ սահմանազատված են եղել:

Այստեղ վաճառականների պատվերով ձևակերպված բազմաթիվ կտակփաստաթղթերը կրկին հավաստում են Կիրիկյան Հայաստանում մեծաքանակ ջենովացիների երկարատև և նույնիսկ մշտական բնակության փաստը: Հատկանշական է, որ բոլոր կտակարարները պատվիրել են, որ մահվան պարագայում իրենց հողին հանձնեն Ս. Լավրենտիոս եկեղեցուն կից գերեզմանատանը (*...Primo sepulturam meam elligo apud ecclesiam Beati Laurentii in Ayacio...*)²³:

1299 թ. ապրիլի 18-ին Ֆամագուստայում կազմված՝ օժիտին վերաբերող մի պայմանագրում նշված է, որ Պիեմոնտի Ալբա քաղաքից ժամանած Տիբալտո անունով վաճառականի կինը Ֆլանկա անունով մի հայուհի էր եղել²⁴: Մ. Բալարը, որն այդ պայմանագիրը ներառող նոտարական գործերի ժողովածուի խմբագիրն է եղել, լատիներեն բնօրինակում հայ կնոջը ներկայացնող «*Flancha Armenia*» արտահայտությունն իտալերեն սեղմագրում թարգմանել է «*Flancha, armena*» այսինքն՝ «Ֆլանկա, հայ» ձևով: Կիպրոսի ջենովական այդ նույն նոտարական ժողովածուի փաստաթղթերում Կիրիկյան Հայաստանը բացառապես հիշատակված է «*Armenia*» ձևով²⁵: Ավելին, Ֆրանչեսկո Պեգոլոտտիի առևտրային ձեռնարկում ևս Հայկական թագավորությունը կրկին արտահայտված է ճիշտ նույն՝ «*Armenia*» բառով²⁶: Չի բացառվում, որ վերոնշյալ նոտարական գործում ծագումով տվյալ երկրից լինելու պարագան ցույց տվող լատիներենի «*de*» նախդիրը բնօրինակ ձևագրում ջնջված է եղել, ինչը հատուկ է նմանօրինակ սկզբնաղբյուրներին:

Եվրոպացի վաճառականության մեջ կային նաև հատուկ իրավական կարգավիճակ ունեցող անձանց խմբեր, որոնք անվանվում էին *habitatores* և

²³ **Balletto L.**, *Notai Genovesi in Oltremare*, A. N 39. B. N 2, 3, 4, 25, 38, 45, 79, 124, 132, p. 384, 386, 388, 391. **Otten-Froux C.**, «L'Aïas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires génois», p. 169.

²⁴ **Balard M.**, *Notai genovesi in Oltremare*, A., N 128.

²⁵ Նույն տեղում, A., N 2, 20, 22, 43, 47, 79, 88, 153:

²⁶ **Francesco Balducci Pegolotti**, *La Pratica della Mercatura*, New York, 1970, p. 59.

burgenses (եզ. *habitor, burgensis, burgesi*): Չնայած բազմաթիվ ուսումնասիրողների տված ձևակերպումներին՝ այս երկու ինստիտուտների միջև եղած տարբերությունները դեռևս վերջնականապես չեն սահմանվել: 1318 թ. մայիսի 17-ի և օգոստոսի 15-ի գործերում հիշատակված են Պերցեո և Ադամո անուններով վենետիկցիները, որոնք ունեին Այասի *habitor*-ի կարգավիճակ. ի դեպ, Ադամոն Այասում ամուսնացած էր Մարգարիտ անունով կնոջ հետ, որի ազգային պատկանելությունը նշված չէ: Նույն թվականի սեպտեմբերի 23-ին Այասում ոմն Բերտուչիո Բոնոն իր կնոջը՝ Իզաբելին որոշակի գումար է կտակում: Թեև այստեղ նույնպես կնոջ ազգային ծագումը չի հիշատակվում, սակայն նշված է, որ նա Այասի բնակչուհի էր²⁷: Ամենայն հավանականությամբ, այդ կանայք հայուհիներ էին: Նկատենք, որ նրանց անձնանունները լայնորեն տարածված էին Կիլիկիայի հայկական միջավայրում: *Burgesi* կարգավիճակ ունեին ոչ միայն Այասում, այլ նաև Սիս և Ադանա քաղաքներում հաստատված վենետիկցիները: Նոտարական գործերից առանձնանում են բազմաթիվ կտակ-փաստաթղթեր, որոնք կազմվել են Այասում վախճանված վենետիկցիների համար: Օրինակ, 1315 թ. հոկտեմբերի 1-ին ոմն Ջովաննի Ռուձինի իր ունեցվածքը որդուն կտակելուց բացի, ցանկացել էր, որ իրեն հողին հանձնեն Այասի վենետիկցյան Ս. Մարկոս եկեղեցուն կից գտնվող գերեզմանատանը: Նման օրինակները բավական շատ են²⁸:

Կիլիկյան Հայաստան այցելած, ինչպես և այնտեղ բնակություն հաստատած վաճառականությունն աչքի է ընկել բազմազգ և սոցիալական բավական շերտավորված կազմով: Հայ կանանց հետ եվրոպացիների ամուսնության օրինակները, նրանց բազմաթիվ կտակ-փաստաթղթերը վկայում են, որ XIII դ. մինչև XIV դ. 30-ական թթ. վերջը զգալի թվով օտարազգի վաճառականներ Կիլիկյան Հայաստանում մշտական բնակություն են հաստատել: Խնդրին առնչվող գրեթե բոլոր նոտարական գործերը վերաբերում են ամուսնություններին, որոնց հետ կա արտամուսնական միայն մեկ պայմանագիր: Ընդ որում, ամուսնությունների մեծ մասի դեպքում եվրոպացիներն իրենց կտակներն ուղղում են իրենց կանանց և զավակներին, միաժամանակ պատվիրելով, որ մահվան պարագայում իրենց հողին հանձնեն հենց Այասում: Ամուսնություններին և կտակներին վերաբերող պայմանագրերում ակնհայտ է կնոջ և տղամարդու իրավունքների որոշակի հավասարակշռման դրվածք, դրա իրավական լիարժեք բաղադրիչ լինելու հանգամանքը, ինչը նույնիսկ տվյալ ժամանակի եվրոպական միջավայրի համար կարող էր բավական մեծ շոշափություն լինել:

²⁷ **Bondi Sebellico A.**, *Felice de Merlis, prete e notaio in Venezia ed Ayas, 1315-1348*, V. 1, Venezia, 1973, N 72, 75, 77, 78, 84, 88, 99, V. 2, N 1304, 1308, 1310, 1320, 1321.

²⁸ **Alishan L.**, *L'Armeno-Veneto, Compendio Storico e Documenti delle Relazioni degli Armeni coi Veneziani, Primo periodo, secoli XIII-XIV*, Parte II, Documenti, Venezia, 1893, p. 181, 196, 202, 203, 209, **Նույնի՝ Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 70-72:**

**ZOHRAB GEVORGYAN
MARRIAGES AND EXTRA-MARITAL CONTRACTS OF THE
EUROPEANS AND THE RESIDENTS OF CILICIAN ARMENIA**

Keywords: Cilician Armenia, everyday life, extra-marital contract, Genoese, merchant, Law code, testament.

It is well known that many representatives of the ruling elite in Cilician Armenia, including princes and kings, had marital relations with the famous European dynasties of the time. But such relationships between the nobility and the ordinary citizens of Cilician Armenia on the one hand, and the Europeans who lived at the time in the Cilician cities on the other, have not been of much interest to researchers. As a matter of fact, particularly hundreds of Genoese lived for a long time in Laiazzo (Ayas). Naturally, these men sought marital or extra-marital relationships with the residents of Cilician Armenia.

The study of this topic may allow to identify a wide range of questions about life in the Armenian Kingdom of Cilicia.

**ЗОГРАБ ГЕВОРГЯН
БРАКИ И ВНЕБРАЧНЫЕ КОНТРАКТЫ ЕВРОПЕЙЦЕВ И
МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ В КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИИ**

Ключевые слова: Киликийская Армения, повседневность, внебрачный контракт, генуэзец, купец, Судебник, завещание.

Общеизвестным фактом являются брачные отношения многих представителей элиты Киликийской Армении, в том числе князей и королей, с известными европейскими династиями того времени. Но подобные отношения между дворянством и обычными жителями Киликийской Армении с одной стороны и европейцами, проживавшими в то время в киликийских городах, с другой, не привлекали внимания исследователей. Можно утверждать, что, сотни генуэзцев жили в Аясе в течение месяцев и многих лет. Естественно, что эти люди имели брачные и внебрачные связи с жителями Киликийской Армении.

Изучение этой темы таит в себе возможности для выявления широкого круга вопросов истории повседневной жизни в Киликийском армянском царстве.